

Олійник О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

УДК 34.343

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.37>

ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Постановка проблеми. На наше переконання вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права має важливе значення, адже саме у процесі історичного розвитку всієї сукупності суспільних відносин з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. Такі положення можуть стосуватись як всієї сукупності суспільних відносин, так і окремих її аспектів. Також зазначимо, що розвиток політичних, економічних відносин тощо стосується не тільки безпосередньо законодавства та окремих його норм, а й взагалі суспільних відносин як таких. Так, наприклад, сьогодні в Україні відбуваються суттєві соціально-політичні зміни. Ці зміни здійснюють відповідний вплив, у т. ч. й на розвиток кримінального законодавства. Це стосується міжнародно-правових зобов'язань, які взяла на себе Україна та правових позицій міжнародних судів, які спроможні здійснити вплив на подальший розвиток національного кримінального законодавства України.

Водночас у нашому дослідженні йтиметься про історію розвитку законодавства про кримінальну відповідальність в аспекті втілення принципів (основоположних начал) у нормах цього законодавства. На наш погляд, виявлені положення ще не мали чітких обрисів і безпосереднього закріплення, водночас вже грали роль арбітрів у спірних ситуаціях, які виникали на той момент в суспільстві. Також можна сказати, що принципи, на яких будувалось тогочасне законодавство про кримінальну відповідальність, не були систематизовані, тобто не мали галузевої, міжгалузевої чи загальноправової належності.

Таким чином, дослідження історичного аспекту виникнення, існування та розвитку основоположних начал кримінального права середньовіччя грає важливу роль й у визначенні напрямків розвитку, в т. ч. й сучасного законодавства про кримінальну відповідальність, а також може посприяти запобіганню помилкам та розвитку у хибному напрямку.

Аналіз результатів останніх досліджень. Відразу зазначимо, що свої роботи питанням вивчення природи окремих принципів кримінального права присвячували свої роботи такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, І.М. Гнатів, О.П. Горох, О.О. Дудоров, Ю.Л. Дятлова, М.А. Залигіна, С.Г. Келіна, В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, А.Е. Скакун, Л.Ю. Тимофєєва, В.І. Тютю-

гін, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко, К.В. Шундигов та ін.

Водночас вказані автори не досліджували поставлене нами питання системно та ґрунтовно. Переважно згадані науковці вивчали природу й основні ознаки загальноправових принципів кримінального права. Тому є необхідність вивчити цю групу принципів кримінального права та виявити їх основні ознаки.

Так, П.С. Берзін в своїх роботах здійснював систематизацію принципів і надав їм стислу характеристику. Також частково досліджував історію походження принципів кримінального права. О.О. Дудоров і М.В. Мазур здійснювали порівняльну характеристику окремих злочинів та вивчали їх природу. Д.Ю. Фісенко досліджувала спеціальні принципи кримінального права та надавала їм характеристику. С.Г. Келіна та В.Н. Кудрявцев ґрунтовно вивчали питання загальноправових і спеціальних принципів кримінального права, але за радянських часів тощо.

Метою та завдання дослідження цієї статті є дослідження історичних джерел, в яких знайшли своє безпосереднє втілення принципи кримінального права, виокремлення їх ознак та з'ясування їх характеристики та способів закріплення у тогочасних джерелах. Адже, незважаючи на те, що самого визначення принципів в тогочасному законодавстві не існувало, водночас середньовічні норми, які сміливо можна віднести до галузі кримінального права в сучасному розумінні, будувались за певними правилами, мали сферу своєї дії. Саме для цього необхідно дослідити прояв таких положень, які мали властивості основоположних начал. Це надасть можливість визначити спрямованість розвитку законодавства про кримінальну відповідальність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначальним кодифікованим та доволі об'ємним законодавчим актом середньовіччя виступає «Руська Правда». Цей документ є основним правовим пам'ятником Давноруської держави, який містив норми кримінального, цивільного та процесуального права, мав коротку, розширену та скорочену редакції. Автором короткої редакції «Руської Правди» вважають Ярослава Мудрого (1016 р.). «Правда Ярославичів», складена синами Ярослава Мудрого (1020-1030 роки), а також «Покона вірного» та «Урока мостникам». Роширена редакція «Руської Правди» створювалась за часів князя Воло-

димира Мономаха (1113 – 1125 роки) та охоплювала «Статут Ярослава Володимировича» та «Статут Володимира Всеволодовича» (Мономахів). Скорочена (найпізніша) «Руська Правда» являла собою перероблену розширену редакцію у XV ст.

Коротка редакція «Руської Правди» заснована на звичаєвому праві та безпосередньо пов'язана з початком феодалізації Київської Русі. Згадана редакція містила норми, які включали: види злочинів, різні види потерпілих, їхнього майна, заподіяної шкоди, покарання за вчинені злочини, а також певні заохочення.

Так, злочин позначався поняттям «обіда», сутністю якого було заподіяння потерпілому особистої або майнової шкоди – «кривди». Деякі покарання за вчинені злочини пов'язувались із кривавою помстою, а аткож передбачали сплату штрафів у різних сумах. Так, за вбивство чи нанесення тілесних ушкоджень документом передбачались штрафи у розмірі 40 гривень і, відповідно, 12 гривень. У свою чергу, термін «продаж» використовувався для позначення суми коштів, що сплачувалась як штраф за: «викрадення лад»ї, викрадення качки, гуся, лебедя тощо. Розмір штрафу при цьому залежав від соціального «статусу» потерпілого або ознак вчинюваного злочину (вчинення його умисно, певним способом або кількома особами).

Так, за вбивство коня князя винний повинен був сплатити – 3 гривні, а за коня смерда – 2 гривні штрафу. За умисне вбивство такого потерпілого, як «огнищанин» (князівський службовець) передалась сплата вбивцею 80 гривен, за умисне вбивство вільної людини винний мав сплати кошти в сумі – 40 гривень, а за вбивство смерда – 5 гривень.

Певні норми короткої редакції «залишали» прояви кривавої помсти. Так, у ст. 1 передбачалося, що у разі вбивства має мстити «брат за брата, або син за батька, або син за брата, або син сестри; якщо не буде ніхто мстити, то 40 гривень за вбитого». В разі нанесення тілесних ушкоджень, винний повинен був сплати потерпілому штраф у сумі 3 гривні і покрити витрати останнього на лікаря.

Коротка редакція містила норми, які передбачали покарання за вчинення злочину одноособово або кількома особами, а злочини поділялись на такі, що посягають на особу та майно. Так, наприклад, окремо передбачалась відповідальність за вбивство, вчинене умисно (ст. 18), вбивство розбійним шляхом (ст. 19), вбивство смерда та холопа (ст. 23), вбивство «рабині-годувальниці» (ст. 24).

Злочинами проти здоров'я можна вважати: удар палкою, жердиною, долонями, чашею, рогом чи тилом зброї, за що мав сплачуватись штраф у розмірі 12 гривень (ст. 3); за удар мечем, який не винутий із ножен, або рукояткою меча – теж сплачувався штраф у розмірі 12 гривень «за обиду» (ст. 4). За мордування смерда без веління на те князя винний повинен був сплати кошти в сумі 3 гривень (ст. 31).

Злочинами проти майна в короткій редакції можна вважати: їзду на чужому коні без дозволу власника, за що передбачався штраф у сумі 3 гривень (ст. 11);

викрадення чужого коня, зброї або одягу каралось сплатою у розмірі 3 гривень і поверненням викраденого (ст. 12); вижигання та розламування князівського майна (ст. 30); псування межового знаку, за що сплачувалось 12 гривень (ст. 33); викрадення лад»ї, яке каралось сплатою 30 резан власнику лад»ї та «60 резан продажу» (ст. 34); викрадення голуба чи курки, за сплачувалось 9 кун (ст. 35).

Деякі норми розглядуваної редакції «Руської Правди» мали заохочувальний характер.

Так, винагороду у розмірі 10 резан повинна була отримати особа, яка затримала крадія.

Норми розширеної редакції «Руської Правди» замінили в багатьох випадках «криваву помсту» на різні грошові стягнення, які набували форми грошового викупу («дика віра», «головництво»), що сплачувався вбивцею на користь сімі вбитого; «уроку», який сплачувався гоподарю викраденої, знищеної чи пошкодженої речі або вбитого холопа як сума відшкодування збитків тощо.

За вчинення найбільш тяжких злочинів (наприклад, вбивство шляхом розбою, знищення господарських та житлових споруд шляхом підпалу, викрадення коней) винний мав зазнати таке покарання, як «поток і пограбування». Перше покарання пов'язувалось із вигнанням. Засланням вигнання за межі общини або навіть держави (іноді разом із дружиною і дітьми), інше ж полягало у оберненні майна на користь общини чи князя.

Таким чином, система злочинів у розширеній редакції «Руської Правди», як і в короткій, включала різновиди злочинів, що посягали на особу та майно [1].

Окрім злочинів проти особи (вбивство, тілесні ушкодження), майна (викрадення, грабїж тощо) у розширеній редакції передбачалась відповідальність за наклеп, окремі «форми» якого пов'язувались із обвинуваченням іншої особи у вбивстві за відсутності прямих доказів, а також «у всіх подібних тяжбах про викрадення, коли немає прямих доказів» (ст. 15–17).

Скорочена «Руська Правда» являла собою «усічений» варіант розширеної редакції документа. Її норми містили положення про види вчинюваних злочинів (вбивство, заподіяння різного роду тілесних ушкоджень, розбїй, наклеп, викрадення різного майна) та покарань, що застосовувались за їх вчинення: віри, «дикой віри», «поток» та «пограбування», відшкодування «за обиду», «продажі» тощо [2].

Наступний нормативний акт – Статут князя Володимира Святославовича (Володимира Великого) про десятини, суди і людей церковних (кінець X – початок XI ст.). Окрім того, що цей нормативний акт визначав статус церковної влади та її взаємини з державною владою, він також називав види злочинів та перелічував справи, які розглядались церковним судом: позашлюбний зв'язок; виявлене перелюбство, подружня зрада; викрадення вилою жінки; згвалтування; відмацтво; образа словом, наклеп; виготовлення отрути; ересь; здійснення укусів для

образи або чаклунства; побиття сином чи донькою батька або матері, пов'язане зі спором про спадок (ст. 9) [3].

Статут князя Ярослава Мудрого про церковні суди – нормативний акт XI ст. продовжив ідею розмежування світського та церковного судочинства, також були деталізовані ознаки окремих видів злочинів та «елементи» караності, пов'язаної із вчиненням злочинів. Види пов'язувались із посяганням на: державну владу; життя та здоров'я особи (різні види побиття людей, заподіяння тілесних ушкоджень, вбивство, а також відповідальність за неповаднення дружиною свого чоловіка про те, що його хочуть вбити та за чаклунські дії тощо); волю людини (викрадення дівчини з метою вступу з нею в шлюб). В даній ситуації та в інших подібних випадках покарання залежало від соціальної приналежності потерпілої особи або особи, яка вчинила злочин (наприклад, боярського роду була потерпіла від злочину дівчина чи «донька добрих людей»), від зазначених обставин залежав й розмір штрафу; статеву свободу та статеву недоторканість жінки; честь та гідність потерпілої особи; моральні засади церкви; моральні засади у сімі; на чуже майно тощо [4].

Також види покарань залежали від того, чи призначаються вони церковним судом або князем. В означених випадках розміри покарань визначались по-різному. В одних випадках вони детально регламентувались з урахуванням різних обставин вчиненого злочину, в інших – визначались узагальненими, неконкретними формулюваннями. Так, види церковних покарань пов'язувались із сплатою певних сум грошових коштів потерпілим та іншим особам як компенсація або як відшкодування певних втрат і витрат, здійснених потерпілим.

«Світські» ж покарання в Статуті як «обов'язкові разом з церковними та незалежно від розміру останніх», як призначені князем в якості додаткового до церковного або коли передбачалось лише призначення князем покарання за наявності заборони призначати церковне покарання певного виду.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, дослідження історичного аспекту розвитку законодавства про кримінальну відповідальність показало, що переважна більшість розгля-

нутих нами положень, які претендують на «звання» основоположних начал, мала стабільний характер. Ці положення можна з впевненістю назвати принципами кримінального права. Ми дотримуємося думки про те, що останніми необхідно вважати: принцип формальної визначеності злочину в законі про кримінальну відповідальність; принцип кривавої помсти (який мав нетривалий характер); принцип караності за вчинення злочину; принцип визначеності покарання у законі; принцип диференціації кримінальних покарань; класовий принцип, відповідно до якого в більшій мірі захищались права з числа більш заможних громадян.

На наше переконання, лише в тому випадку, коли історичний аспект розвитку законодавства про кримінальну відповідальність буде глибоко та наполегливо вивчатись, особливо до прийняття рішень про встановлення або скасування кримінальної відповідальності за певні суспільно небезпечні діяння, у такого суспільства є всі шанси на сприятливий прогноз щодо розвитку та подальшого процвітання держави як такої, суспільства та окремо взятої особистості.

Таким чином, для досягнення згаданої вище мети, необхідно не лише ретельно досліджувати історичний досвід минулих поколінь з окремих питань, а й брати його до уваги. Лише в такому випадку з'являться реальні перспективи для розвитку та дійсного вдосконалення норм сучасного законодавства про кримінальну відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Руська Правда. Розширена редакція (за Троїцьким списком). URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/864/17/>.
2. Бушанська Л.О., «Покарання за Руською Правдою». URL: <https://uateka.com/uk/article/society/heritage/1221>.
3. Текст Устава князя Володимира Святославича Про десятини та людей церковни. URL: https://pidruchniki.com/19790819/religiyeznavstvo/ustav_knyazy_volodimira_svyatoslavicha_pro_desyatini_sudi_lyudey_tserkovnih
4. Статут князя Ярослава Мудрого. URL: http://leksika.com.ua/15570417/legal/statut_knyazy_yaroslava_mudrogo.

Олійник О.С. ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття присвячена дослідженню питань окремих аспектів історичного розвитку законодавства середньовіччя про кримінальну відповідальність. На думку авторки, вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права має важливе значення. Адже саме в процесі історичного розвитку всієї сукупності суспільних відносин з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. Це стосується не тільки безпосередньо законодавства й окремих норм, а й взагалі суспільних відносин як таких. Авторкою досліджуються норми тогочасного законодавства на предмет втілення в останньому основоположних начал, які мають властивості принципів. Серед джерел, які стали предметом дослідження в статті згадуються: «Руська Правда», «Правда Ярославичів», складена синами Ярослава Мудрого (1020–1030 рр.), а також «Покона вірного» та «Урокамошникам», «Статут Ярослава Володимировича» та «Статут Володимира Всеволодовича» (Мономахів) тощо. Принципами авторка дослідження називає: принцип формальної визначеності злочину в законі про кримінальну відповідальність; принцип кривавої помсти; принцип караності за вчинення злочину; принцип визначеності покарання у законі; принцип диференціації кримінальних покарань; класовий принцип, відповідно до якого в більшій мірі захищались права з числа більш заможних громадян. Дослідження історичного аспекту виникнення,

існування та розвитку основоположних начал кримінального права середньовіччя грає важливу роль й у визначенні напрямків розвитку в тому числі й сучасного законодавства про кримінальну відповідальність, а також може посприяти запобіганню помилкам та розвитку у хибному напрямку. Авторкою статті обґрунтовується думка про те, що лише в тому випадку, коли історичний аспект розвитку законодавства про кримінальну відповідальність буде глибоко та наполегливо вивчатись, особливо до прийняття рішень про встановлення або скасування кримінальної відповідальності за певні суспільно небезпечні діяння, у такого суспільства є всі шанси на сприятливий прогноз щодо розвитку та подальшого процвітання держави як такої, суспільства й окремо взятої особистості.

Ключові слова: принцип формальної визначеності злочину в законі про кримінальну відповідальність, принцип кривавої помсти, принцип караності за вчинення злочину, принцип визначеності покарання у законі, принцип диференціації кримінальних покарань.

Oleynik O.S. THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW IN THE SOURCES OF THE MIDDLE AGES

The article is devoted to the study of the aspects of the historical development of the legislation of the Middle Ages on criminal liability. According to the author, the study of historical experience in the manifestation and implementation of the principles of criminal law is important. It is precisely in the course of the historical development of the whole set of social relations that certain patterns emerge, which can be called principles over time. This applies not only to legislation and individual norms, but also to social relations in general. The author examines the norms of the legislation of that time for the purpose of translating into the last fundamental principles that have the properties of principles. Among the sources that became the subject of research in the article are mentioned: “The Russian Truth”, “The Truth of Yaroslavychi”, composed by the sons of Yaroslav the Wise (1020–1030 years), as well as “The Law of the Faithful” and “Lesson to the Bridges”, “The Statute of Yaroslav Vladimirovich” and “Statute of Vladimir Vsevolodovich” (Monomakh) and the like. For example, the system of crimes in the widespread edition of the Russian Truth, as in the short, included varieties of crimes that violated persons and property. In addition to crimes against a person (murder, bodily harm), property (kidnapping, robbery, etc.), the expanded version provided for liability for defamation, some of which were linked to the accusation of another person for murder in the absence of direct evidence, as well as to “all such lawsuits. about kidnapping when there is no direct evidence”. The abbreviated Russian Truth was a truncated version of the extended version of the document. It the norms contained provisions on the types of crimes (murder, personal injury, robbery, defamation, theft of various property) and the penalties applicable to their perpetration: faith, “wild faith”, “flow” and “robbery”, compensation “For lunch”, “sales” and more. The Statute of Prince Vladimir Svyatoslavovich (Vladimir the Great) on tithes, courts, and church people (end of X – beginning of XI century) in turn, in addition to the fact that this normative act determined the status of church power and its relationship with state power, he also called the species crimes and listed cases that were considered by a church court: extramarital affairs; adultery, marital treason; abduction of a pitchfork woman; rape; negation; insults in words, slander; production of poison; heresy; carrying out bites for insult or sorcery; beating a son or daughter to a father or mother related to an inheritance dispute. Charter of Prince Yaroslav the Wise on Church Courts – a normative act of the XI century. continued the idea of distinguishing between worldly and ecclesiastical justice, also the features of certain types of crimes and the “elements” of the punishment associated with the commission of crimes were detailed. The author identifies the principles as: principles of the formal definition of a crime in the law on criminal liability; the principle of bloody revenge; the principle of punishment for committing a crime; principle of certainty of punishment in law; the principle of differentiation of criminal penalties; a class principle according to which the rights of more affluent citizens were more protected. Investigation of the historical aspect of the emergence, existence and development of the basic principles of the criminal law of the Middle Ages plays an important role in determining the directions of development, including the modern legislation on criminal liability, and to a greater extent can contribute to the prevention of errors and development in the wrong direction. The author of the article argues that only if the historical aspect of the development of the legislation on criminal liability will be thoroughly and persistently studied, especially before deciding on the establishment or abolition of criminal liability for certain socially dangerous acts, in such a society has every chance to favorable prognosis for the development and further prosperity of the state as such, the society and the individual.

Key words: principle of the formal certainty of a crime in the law on criminal liability, principle of vengeance, principle of punishment for the crime; principle of determining the penalty in law, principle of differentiation of criminal penalties.